

Napomene o nekim aspektima politike Hrvatske seljačke stranke u međuratnom i ratnom razdoblju *

Odazivajući se zaključku »Komiteta za historiju drugoga svjetskog rata« da budem jedan od predviđenih diskutanata o temi »V. Britanija, Hrvatska i HSS (1939—1945)« želim se osvrnuti u nekoliko točaka na naznačenu materiju. Kao prvo, htio bih nešto reći o Hrvatskoj seljačkoj stranci pod vodstvom Vladka Mačeka do 1941. godine.

1. Nasljedstvo što ga je preuzeo Vladko Maček, nakon krvoprolića u Narodnoj skupštini 20. VI 1928. i smrti Stjepana Radića 8. VIII iste godine — zahvaljujući za taj izbor podršci seljačkih zastupnika u klubu HSS, manje sklonih da se opredijele za njegova takmaca: drugog potpredsjednika ing. Josipa Predavca — nije bilo nimalo lako. Za razliku od Stjepana Radića za koga se može reći da je stvorio i vodio, uistinu vodio stranku sve do svoje smrti, Maček kao da je po svom političkom profilu i unutrašnjem habitusu bio sušta protivnost Radiću. Dok je Radić bio natprosječno nadaren, vrstan novinar i pisac, prvoklasan govornik i vješt polemičar, obogaćen međunarodnim iskustvom i poznavanjem evropskih metropola, rječit poliglot, živa duha, izvanredno načitan i za ondašnje prilike politički školovan, blizak seljačkom svijetu, vrlo aktivan u organiziranju stranke, dinamičan i sklon optimizmu, pristupačan i jednostavan, osobno impulzivan ali sklon brzom opraštanju, no i nenadanim taktičkim zaokretima (sâm je za sebe jednom rekao da je avijatičar koji pravi »loopinge«!), njegov nasljednik u vodstvu stranke kao da je bio lišen svih tih svojstava. Za razliku od svog prethodnika kome se iskreno divio, Maček nije bio uopće vješt peru; nerado je u javnosti nastupao, a nije bio ni dobar govornik; raspolagao je prosječnim iskustvom i znanjem praktičnog pravника; nenadžitan s jednom jedinom literarnom simpatijom (Lav Nikolajevič Tolstoj i njegov roman »Rat i mir«), bez međunarodnog iskustva i poznavanja evropske i svjetske politike, razmjerno uska političkog horizonta, statičan, zapravo provincijalac, sklon da sve u politici pojednostavnjuje, da i najteže i najzapletenije političke probleme svodi na kratku izreku i jednostavnu formulu. Ali, imao je jednu osobinu koja je Radiću kao građanskom političaru »izvan serije« nedostajala: tvrdoglavu upornost da ustraje pri svome, da se ne miče sa svoje političke pozicije kad je jednom zauzme — osobina koja mu je dobro dolazila u uvjetima šestojanuarske diktature. Treba odmah reći da se Maček u početku nije dobro snalazio, osobito uoči proglašenja osobne diktature kralja Aleksandra — što bjelodano dokazuju njegovi povjerljivi razgovori s Matom Drinkovićem, zaduženim da

* Ovaj je tekst prilog diskusiji na Drugom okruglom stolu jugoslavensko-britanskih povjesničara, koji je održan u Kuparima 19—21. rujna 1978, na temu »Jugoslavensko-britanski odnosi u drugom svjetskom ratu«. Prilog je vezan uz referat Lj. Bobana i St. Clissolda. (Vidi uvodnu bilješku ČSP 3/78, str. 5)

u Zagrebu priprema i pripremi teren za kraljevo suspendiranje Vidovdanskog ustava i one »sjene« od parlamentarizma (o tome više u mojoj novoj knjizi: Ante Pavelić i ustaše). Političku naivnost i kratkovidnost pokazao je svojom poznatom izjavom novinarima, neposredno nakon objave Aleksandrova manifesta od 6. I 1929, kojom je popratio ukidanje ustava riječima: »Lajbek je raskopčan [...]« No, ubrzo ga je kraljevski režim poučio što je zapravo posrijedi i Maček je odlučno zauzeo stav *protiv* Aleksandrove diktature i nije ga htio napuštati, odolijevajući šikanaciji i progonu režima. »Zagrebačke punktacije« (1932) bile su prva vidljiva manifestacija tog njegova stava i stava Seljačko-demokratske koalicije (HSS plus Samostalna demokratska stranka Svetozara Pribićevića), iako je zapravo njihov autor bio bivši »zajedničar« i nekadašnji predvodnik konkurentne Hrvatske federalističke seljačke stranke Ante Trumbić. U hrvatskim je masama, u uvjetima apsolutističkog režima koji je na unutrašnjopolitičkom planu predstavljao potpun promašaj — što je na kraju uvidio i sâm kralj Aleksandar — jačala opozicija, opoziciona raspoloženja; jačao je duh oporbe i otklona ne samo ideje jugoslavenstva nego čak i zajedničke jugoslavenske države uopće. Režim je svojim potezima zbijao u jedan front Hrvate i dio prečanskih Srba dovodeći Mačeku svojim postupcima nove pristase i glasače, kako pokazuje i to što su »Zagrebačke punktacije« potpisali, osim Mačeka i radićevaca, predstavnici SDS, Srbi poput Savice Kosanovića, prote Ilije Kecmanovića, Dude Boškovića ali i — Mile Budak, budući ustaški doglavnik, kao predstavnik Hrvatske stranke prava. Režimsko »integralno jugoslavenstvo« pokazivalo se u praksi kao plašt kojim se prikriva velikosrpska hegemonija, nacionalna neravnopravnost i ekonomska eksploatacija. Postupci režima izazivali su ne samo porast anticentralističkih snaga uopće, nego nacionalistička i šovinistička reagiranja i separatistička istupanja. Frankovački elementi stupali su zajedno s ostalima u tzv. »Hrvatskom seljačkom pokretu« — kako se običavalo nazivati HSS u to vrijeme, ali im je kasnije počelo sve više smetati (poslije pogibije kralja Aleksandra i dolaska kneza Pavla na kormilo) Mačekovo pregovaranje s izaslanicima opozicionih građanskih stranaka iz Srbije, povremeno odlaženje u audijenciju knezu Pavlu i ostalo, pa se počelo pomišljati i na obnovu nekadašnje Hrvatske stranke prava, kao ekstremne hrvatske nacionalističke stranke, no od toga se odustalo. Mile Budak u raskoraku s Mačekom — nakon svog povratka iz emigracije 1938. godine poslije sastanka s predsjednikom vlade M. Stojadinovićem — pokreće na početku 1939. god. tjednik »Hrvatski narod« i oko toga lista proosovinske orijentacije i pripomoćne zadruge »Uzdanica« pod vodstvom Slavka Kvaternika okupljaju se frankovački elementi i ustaše nezadovoljni mlakom, »nagodbenjačkom«, vanjskopolitički neodređenom i nedovoljno radikalnom politikom službenog vodstva HSS i Mačeka osobno. Do sve veće radikalizacije duhova i političkog razilaženja dolazi nakon zaključenja sporazuma Cvetković—Maček, osnivanja Banovine Hrvatske na čelu sa »solunašem« Ivanom Šubašićem, otpočinjanja rata Njemačke s Poljskom i sve očiglednije premoći i hegemonije Trećeg Reicha na kontinentu. Od toga vala radikalizacije nisu ostale pošteđene ni stranačke organizacije HSS, osobito nakon formiranja Cvetkovićeve vlade u kojoj Maček — na nagovor kneza Pavla — postaje potpredsjednik uz svoja četiri ministra (Šutej, Andres, Torbar i Smoljan) i formiranja Banovine Hrvatske kao

asimetričnog početka postepenoga federativnog preuređenja jugoslavenske države. U Cvetkovićevoj je vladi Maček odmah od početka rata u jesen 1939. god. zagovarao striktnu neutralnost, tumačeći taj svoj stav formulom: »Kad se veliki tuku, mali moraju pod stol.« U čitavom tom razdoblju neutralnosti Jugoslavije u ratu (1939—1941) Vl. Maček se potpuno slagao s knezom Pavlom i njegovim opreznim vanjskopolitičkim kursom, pružajući mu punu i politički moćnu podršku najbrojnije hrvatske političke stranke. Zagovarao je i u svemu odobravao (od Berlina) forsirano približavanje Jugoslavije Osovini Rim—Berlin u razdoblju diplomatskih pregovora za pristup Jugoslavije Trojnom paktu (siječanj—ožujak 1941) a istodobno je bio jedan od najodlučnijih zagovornika pristupa Trojnom paktu na sjednicama Krunskog vijeća nakon sastanka Hitler—knez Pavle u Berghofu — kako to pokazuju Antićevi zapisnici tih sjednica. Na podsticaj s britanske strane, izvanredno zainteresirane da Njemačku navuče na Jugoslaviju i time Jugoslaviju uvuče u rat na svojoj strani, i uz podršku nekih domaćih političkih grupacija i ljudi (zemljoradnici — M. Tupanjanin, SDS — Srđan Budisavljević te Srpski kulturni klub — Sl. Jovanović u prvom redu) i vrlo jakog antifašističkog raspoloženja u masama (Srbija u prvom redu) došlo je u noći 26/27. ožujka do državnog udara grupe avijatičkih oficira pod nominalnim vodstvom generala Dušana T. Simovića, kao brz odgovor na netom potpisane instrumente o pristupu Jugoslavije — pristupu koji je bio lišen bilo kakve obveze jugoslavenske strane prema Osovini, osim formalnog izjašnjavanja za »novi poredak« što ga Osovina stvara u Evropi. Vl. Maček je na to iz Zagreba dao svoj pristanak u svojstvu predsjednika HSS da njegovi ministri ostanu i u novoj »revolucionarnoj« ili, točnije, prevratničkoj vladi D. Simovića a vlastito je sudjelovanje u njoj vezao uz nekoliko uvjeta. Pri tom je zahtijevao i to da nova vlada potvrdi Berlinu i Rimu kako će poštivati potpis na instrumentima o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu. To je Simović (s mentalnom rezervacijom) prihvatio a Momčilo Ninčić, kao ministar vanjskih poslova, s iskrenim uvjerenjem potpisao odgovarajući cirkularni telegram svoga ministarstva jugoslavenskim diplomatskim predstavnicima u inozemstvu. Maček je u Zagrebu, 3. IV, primio izaslanika Reichsleiters A. Rosenberga (W. Malettke) i odlučno odbio sugestiju Berlina da ne ide u Beograd i ne ulazi u Simovićevu vladu. Tom je prilikom izjavio Rosenbergovom izaslaniku kako će mu (Mačeku) u Beogradu smjesta poći za rukom da isposluje izjavu vlade u prilog Trojnom paktu i, dalje, davanje zadovoljštine u obimu koji će Njemačku svakako zadovoljiti. Tim stavom je samo potvrdio da *nije* separatist i da *ne prihvaća* zamisao Berlina o nekoj nezavisnoj Hrvatskoj. Opet jednom pokazao je da su on i Hrvatska seljačka stranka za jugoslavensku državu — ako je u njoj Banovina Hrvatska.

2. Dana 10. IV 1941. popodne uslijedilo je u Zagrebu proglašenje ustaške države (NDH) kao satelitske tvorevine Osovine Rim—Berlin s kojom je *jedina* Velika Britanija — nakon što su njemačke snage uspješno svladale otpor grčke vojske — ostajala u ratu. Uz tu izjavu Sl. Kvaternika, u svojstvu Pavelićeva zamjenika, bila je objavljena i izjava predsjednika HSS Mačeka kojom poziva čitav hrvatski narod da se novoj vlasti (tj. Paveliću i ustašama!) pokorava, a sve pristaše HSS koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, općinske načelnike, odbornike itd. da iskreno

suraduju s »novom narodnom vladom«. Ta je izjava bila zajedničko djelo Mačeka i Košutića (predsjednika i potpredsjednika HSS), sastavljena na zahtjev emisara njemačkog ministra vanjskih poslova u Zagrebu E. Veesenmayera. Ona je uvelike pridonijela u prvim tjednima vladavine A. Pavelića konsolidaciji i učvršćenju ustaškog režima. U skladu s njom bio je stav poluvojničkih odreda HSS (Građanske i Seljačke zaštite) koji su na pojedinim mjestima pomagali ustašama pri razoružavanju nekih jedinica jugoslavenske vojske u bijegu, a nešto kasnije su pripadnici te iste »Zaštite« aktivno sudjelovali kao »Hrvatski zaštitni lovci« u akcijama ustaša u Bosni. *Prema tome, nikako se ne smije zaboraviti ta činjenica da je legitimno vodstvo HSS dalo podršku ustaškom režimu, režimu koji je osim svih drugih nepodopština, krvoprolića i zločina navijestio i rat V. Britaniji.* U tom svjetlu valja uzimati i izjavu generalnog tajnika HSS i potpredsjednika jugoslavenske vlade u Londonu J. Krnjevića od 14. VIII 1941. državnom sekretaru Mr. Anthonyju Edenu, što je donosi Stephen Clissold u svom dokumentiranom i vrlo informativnom referatu. Dakako da je ustaškom režimu bilo do toga da privuče u »pokret« što veći broj istaknutih prvaka HSS. Valja reći da se Paveliću nije posrećilo da zadobije ljude iz samog vodstva. Odazvali su se minorniji stranački ljudi poput Lovre Sušića, Janka Tortića, Dragutina Totha, Živana Kuvedžića, Josipa Berkovića, Stjepana Hefera, itd. Glavnina je ostajala netaknuta i uz Mačeka i njegovu politiku »wait and see« su Košutić, Andres, Torbar, Pernar, Smoljan i ostali, dok su vani uz emigrantsku vladu u Londonu stajali — predstavljajući HSS — Krnjević, Šutej, Jukić, Bičanić i drugi a u SAD Ivan Šubašić. Kad se ustaški režim osjetio nešto čvršće u sedlu, Eugen Dido Kvaternik, na Pavelićev nalog, pristupio je brzom razoružanju pripadnika »Zaštite« i puštanju kući, a njihov je zapovjednik Zvonko Kovačević bio kasnije unaprijeđen u čin ustaškog pukovnika. Istodobno su ustaše otpočeli masovnu akciju na terenu da privuku što veći broj pristaša u »pokret«, a u Zagrebu je, 10. VIII 1941, bio organiziran politički skup na kojem je jedan od bivših zastupnika HSS Janko Tortić — inače poznat kao korupcionaš što je potvrdio i sâm Slavko Kvaternik u svom iskazu pred jugoslavenskim istražnim organima poslije oslobođenja — pročitao deklaraciju koju je potpisalo oko 120 osoba, grupa po svom sastavu vrlo šarolika. Većina njih potjecala je iz redova nižih funkcionara stranke, uz manji broj narodnih zastupnika, odnosno njihovih zamjenika. Nesumnjivo je i to da je na neke od njih utjecao i strah od osвете režima, ako ne potpišu, jer su već krvavi progoni režima uvelike otpočeli. Da uveća broj potpisnika Tortićeve deklaracije, režim je pojačao agitaciju da dobije i potpise ostalih zastupnika koji »radi prometnih zapreka nisu se još mogli sastati [...] i doći u Zagreb«, no ta akcija nije zabilježila veći uspjeh, a također nije uspio pridobiti značajniji broj organizacija stranke da objave pristup u »ustaški pokret«. Više uspjeha zabilježio je režim pri uključivanju bivših zastupnika i funkcionara HSS u novoosnovani Sabor. Bili su pozvani zastupnici stranke, izabrani na skupštinskim izborima u decembru 1938, i članovi glavnog odbora HSS. Čini se da su iz te grupacije bile pozvane 94 osobe, a odazvalo se njih 60. U to vrijeme već nastupa politička diferencijacija u redovima dotadašnjih pristaša stranke, koji iz raznih razloga otklanjaju ustaški režim a sve su manje zadovoljni sa službenom Mačekovom parolom čekanja, što je vrlo dobro zapazio i Ivo Lola Ribar

prilikom svoga ilegalnog boravka u Zagrebu u ljetu 1942. On je u svom izvještaju Titu početka kolovoza 1942 — uz ostalo — istakao da je znatno napredovao proces gubljenja vjere u mogućnost pobjede Njemačke i nekakvu stalnost današnjeg režima. — Zanimljivo je da je dio grupe pristaša HSS, koji su ušli u Pavelićev sabor, bio ponajviše zainteresiran za očuvanje vlastitih stranačkih pozicija i da kod njih svesrdna podrška ustaškom režimu nije bila u prvom planu. To se najbolje odrazilo u predstavi što ju je grupa članova HSS, u svojstvu članova Sabora (39 zastupnika), uputila ustaškoj vladi na početku zasjedanja potkraj veljače 1942. godine. U njoj je zatražen odgovor na pitanje o sudbini VI. Mačeka, odvedenog iz doma u Kupincu u nepoznatom pravcu, i pri tom se ukazuje na Mačekove zasluge u borbi za hrvatsku samostalnost i slobodu. Dakako da razvoj zbivanja na frontovima i uspjesi NOP-a u 1943. godini — nakon osnivanja i Prvog zasjedanja AVNOJ-a potkraj studenoga 1942 — ubrzavaju taj proces raslojavanja u redovima HSS i pristupanja viđenijih pristaša HSS narodnooslobodilačkom pokretu. Savezničko iskrcavanje na Siciliji, pad Mussolinija i kapitulacija Italije, slom Četvrte i Pete ofenzive, razne akcije partizana, čak u neposrednoj blizini Zagreba, bodre i jačaju antifašistička raspoloženja i uvelike pridonose jačanju »lijevog krila« u redovima HSS, osobito pošto su Inicijativni odbor ZAVNOH-a i Glavni štab NOV i POH izdali, 19. lipnja 1943, »Izjavu o uvjetima suradnje pristaša HSS-a s NOP-om« i pošto je na oslobođenom teritoriju bio osnovan Izvršni odbor HSS-a (12. X 1943) koji je objavio da prihvaća tu »Izjavu«. Mačekova politika »wait and see« očigledno je sve više dolazila u krizu, da bi na kraju doživjela potpuni slom.

3. Hitler je već 12. IV 1941. izjavio da se Njemačka ne želi miješati u prilike u NDH, no da namjerava tamo štititi određene vojne interese. U tu je svrhu istog dana imenovao svog znanca, generala Edmunda Glaise von Horstenaua za »opunomoćenog njemačkog generala u Zagrebu«. Glaise je, kao Austrijanac i »politički oficir«, bio dobro poznat Hitleru; po svom velikonjemačkom stavu uživao je već otprije ugled u redovima austrijskih nacionalsocijalista, a pogotovo kad je ušao u kabinet Seyss-Inquarta kao vicekancelar i ministar unutrašnjih poslova 1938. godine. Kao bivši austrougarski oficir imao je određeno školovanje; bio je intelektualno znatiželjan i načitan; poslije rata 1914—1918. bio je dugo godina direktor Ratnog arhiva u Beču; zanimao se uvijek za politička pitanja i u Republici Austriji bio neko vrijeme ministar vojni; u historijskoj literaturi poznat je po svojoj zanimljivo i lako, iako i pristrano pisanoj opsežnoj knjizi o raspadu Austro-Ugarske; kao austrougarski oficir bio je dobro poznat s ekipom bivših a. u. oficira što je odmah na početku u ustaškoj državi počela preuzimati ključne pozicije u hrvatskom domobranstvu na čelu sa Slavkom Kvaternikom, bivšim austrougarskim potpukovnikom, a i ta okolnost govorila je u prilog Glaiseovoj kandidaturi. Glaise se dobro snašao u Zagrebu, ali je postepeno počeo zauzimati sve kritičniji stav prema divljanju ustaškog režima dolazeći tako sve više u sukob sa S. Kaschcom, poslanikom Reicha. Zagovarao je kasnije neko neustaško rješenje krize režima u NDH i pri tom pomišljao na kombinacije s predstavnicima HSS. Stoga i dolazi do kontakta s A. Košutićem, no o tim kontaktima zasigurno ima traga u njegovom »Dnevniku« što se priprema za štampu u Beču (dr Brouček).

Sâm original »Dnevnika« bio nam je dosad nedostupan, kao neka »knjiga sa sedam pečata«. Zato se ovdje mogu samo signalizirati ti Glaiseovi kontakti s Košutićem, kao drugim čovjekom u Hrvatskoj seljačkoj stranci, u razdoblju 1941—1944. godine. Glaise je — čini se — bio upleten u tzv. puč Vokić—Lorković, zbog kojega su izgubili živote poslovodeći tajnik HSS Ivanko Farolfi i narodni zastupnik dr Ljudevit Tomašić. August Košutić — da izbjegne hapšenje — pobjegao je na oslobođeni teritorij i otpočeo pregovore s vodstvom NOB-a u Hrvatskoj o eventualnoj suradnji, no ti pregovori završavaju njegovim hapšenjem.

4. Na kraju riječ-dvije o navodnoj »misiji kod Saveznika« generalštabnog domobranskog pukovnika Ivana Babića koju spominje i St. Clissold. Babić je bio bivši jugoslavenski oficir koji je prišao »novoj vlasti« i ušao u krug bliskih suradnika ustaškog vojskovođe Slavka Kvaternika. Za nj je Kvaternik izričito molio Nijemce da ga prati na putu u Führerov Glavni stan u lipnju 1941. god. i pri obilasku Istočnog fronta. Toj su Kvaternikovo molbi Nijemci izašli u susret. Međutim, sumnjam u neku njegovu »misiju« u ime vodstva HSS kod Saveznika 1943/44. godine jer je pozadina njegova bijega iz Zagreba ova: Babić je u toku svoga službovanja u domobranstvu bio kasnije premješten iz Zagreba u Varaždin za komandanta tamošnje »Središnje domobranske škole«. Boraveći u Varaždinu, upoznao se s nekoliko domobranskih oficira (D. Varda, komandant domobranskog artiljerijskog divizionara stacioniranog u Jalkovcu kod Varaždina i drugi) i s nekoliko uglednih Varaždinaca (među njima s bivšim varaždinskim gradonačelnikom drom Vlatkom Milkovićem, sinom saborskog zastupnika Hrvatske stranke prava [frankovci] Josipa Milkovića). Babić je pronašao zajednički jezik s Milkovićem i oni su uspostavili vezu s partizanskim odredom na Kalniku. Pregovori o prelasku jedinica varaždinskog garnizona u partizane odmakli su daleko i jednom je došlo do sastanka Rade Bulata, načelnika II operativne zone, i komesara Jože Horvata s Vl. Milkovićem u selu kod Varaždina (čini se: Kaštelancu). Ustaše su za to saznali i preobučeni u partizane na zvjerski način ubili Milkovića na Varaždinbregu, u blizini njegova vinograda. Pukovnik Babić je na to zajedno sa suprugom pobjegao avionom (Pavelićev osobni »Dornier«!) i predstavio se Britancima u Italiji kao izaslanik HSS-a. Mislim da je na mjestu kritički odnos prema njegovoj »misiji« u ime vodstva HSS u koje je Babić u Bariju ubrojio Košutića, Farolfija, Tomašića i Smoljana. Može se prihvatiti da je on u Varaždinu slao poruke na Kalnik kao predstavnik ili, bolje, pristaša HSS i da se u tom svojstvu nije složio u pitanju uvjeta prelaska na partizansku stranu, ali me ispunjava sumnjom to što ustaške vlasti nisu — u svom stilu — reagirale na njegov bijeg iz Zagreba kao navodnog opunomoćenika HSS i domobranstva, jer se ne može prihvatiti pretpostavka da nisu bile dobro informirane, pored — dodatno — razgranatog njemačkog vojno-obavještajnog aparata u NDH. Zašto nije smjesta uslijedila bilo kakva reakcija i represija na koju je valjalo čekati — u vezi s aferom Vokić—Lorković — više od pola godine?